

УДК 340(477)(031)
ББК 67(4УКР)я2
В27

Редакційна колегія 1-го тому:

**В. Д. Гончаренко (голова редколегії),
О. В. Зайчук, В. М. Єрмолаєв, В. В. Лемак,
В. О. Рум'янець, І. Б. Усенко, О. Н. Ярниш**

В27 **Велика українська юридична енциклопедія** : у 20 т. — Х. : Право, 2016.

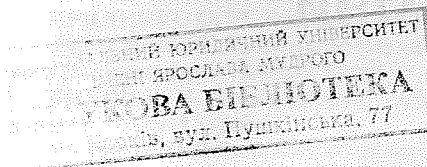
ISBN 978-966-937-048-8

Т. 1 : Історія держави і права України / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. ;
Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац.
юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. — 848 с. : іл.

ISBN 978-966-937-049-5

Видання є систематизованим зводом знань про суспільний, державний лад, джерела й основні
інститути права, які характеризують багатовікову історію українського державотворення.
Розраховане на науковців, викладачів, студентів вищих навчальних закладів, а також усіх тих,
хто цікавиться історією держави і права України.

УДК 340(477)(031)
ББК 67(4УКР)я2



ISBN 978-966-937-049-5 (т. 1)
ISBN 978-966-937-048-8

- © Національна академія правових наук України, 2016
- © Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2016
- © Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2016
- © Видавництво «Право», 2016

ПЕРЕДМОВА

Перший том «Великої української юридичної енциклопедії» містить матеріали, що стосуються найбільш важливих подій, досвіду та традицій багатовікового українського державотворення. Продовження цих традицій неможливе без глибокого, об'єктивного й достовірного висвітлення та усвідомлення історії держави і права України, опрацювання й запозичення цих досягнень в умовах сьогодення, з'ясування причин невдач.

На основі останніх здобутків юридичної та історико-правової науки в першому томі подані статті, що стосуються загальних закономірностей виникнення й розвитку типів і форм української державності, її територіального устрою, політичного режиму, організації та діяльності державних інституцій, зокрема вищих представницьких органів, вищих та місцевих органів влади і управління, органів місцевого самоврядування.

Значна увага в першому томі приділена проблемі формування українського права, основним його джерелам, найважливішим пам'яткам права, різним галузям і інститутам матеріального і процесуального права, становленню й розвитку системи законодавства в Україні, етапам, формам і наслідкам робіт із систематизації права.

Виходячи з того, що впродовж багатовікової історії українські землі входили до складу різних держав, державні інституції і право яких суттєво впливали на здійснення державної влади та правовий уклад на українських землях, у першому томі міститься чимало статей стосовно державних установ і правових інститутів Великого князівства Литовського, Королівства Польського, Речі Посполитої, Російської імперії та Австро-Угорської монархії, які діяли на етнічних українських землях.

Підкреслюється безперервність розвитку української державності та її правової системи, відкидається твердження про бездержавність низки її періодів. Автори виходять із того, що такі етапи становлення є спільною спадщиною українського народу та його сусідів. Незважаючи на багаторічне перебування нашої держави у складі іноземних держав, Україна має власну історію державотворення і правотворення. Цей досвід безперервно формувався протягом багатьох століть і, розвиваючись, не втрачав зв'язків зі своїми витокami і першоджерелами.

Велика увага в контексті історії українського державотворення приділена персоналіям – видатним борцям за волю України. У першому томі Енциклопедії міститься ціла галерея портретів видатних державних, політичних та громадських діячів, борців за Українську державу та її збереження на різних етапах її історичного розвитку.

У першому томі цього видання розміщені також відомості про видатних українських вчених-юристів, якими зроблено значний внесок у розвиток науки історії держави і права України, дослідження ключових та проблемних питань українського державотворення.

Редколегія

Після проголошення у 1991 незалежності України робота над реформуванням цив. зак-ва істотно поживалась. Це зумовлювалось необхідністю побудови прав. д-ви, умовами перехідного етапу в економіці від планових до ринкових засад. Численні зміни і доповнення до ЦК УРСР 1963 не могли суттєво змінити ситуацію; саме тому в 1990-х було розроблено кілька проектів нового ЦК, норми якого мали відображати існуючі в Україні екон. відносини, сприяти реалізації в цив.-прав. сфері гуманістичних цінностей. 16 січ. 2003 було прийнято ЦК України, а ЦК УРСР 1963 втратив чинність з 1 січ. 2004.

Лит.: Поленина С. В. Основы гражданского законодательства и гражданские кодексы. М., 1968; Правова система України: історія, стан та перспективи, т. 3. Х., 2008; Цивільне право України (традиції та новації). О., 2010; Історія держави і права України / [за ред. В. Д. Гончаренка]. Х., 2013.

А. Є. Шевченко, С. В. Кудін.

ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС УСРР 1922 (ЦК УСРР 1922) – перший кодифікований акт цив. зак-ва УСРР, що регулював майнові відносини між різними суб'єктами права. Був прийнятий ВУЦВК 16 груд. 1922. Згідно з постановою ВУЦВК від 16 груд. 1922. ЦК УСРР 1922 набрав чинності з 1 лют. 1923. Це означало, що до тих відносин, які виникали після 31 січ. 1923, треба було застосовувати норми цього Кодексу. ЦК УСРР 1922 будувався у цілковитій відповідності до змісту ЦК РСФРР 1922, що був прийнятий Всерос. ЦВК

31 жовт. 1922 і уведений у дію з 1 січ. 1923.

ЦК УСРР 1922 мав таку структуру: Заг. частина. Речове право. Право зобов'язань. Право спадкоємства. Містив 435 статей. Червоною ниткою через зміст Кодексу проходить ідея захисту інтересів перш за все д-ви. Так, у ст. 5 постанови ВУЦВК від 16 груд. 1922 «Про введення в дію Цивільного кодексу УСРР» зазначалося, що поширене тлумачення ЦК УСРР 1922 припускається лише у випадку, коли того вимагає захист інтересів робітн.-сел. д-ви та працюючих мас. Підвищений захист інтересів д-ви зафіксовано також у ст. 30 ЦК УСРР 1922, в якій говорилось, що умова є недійсною, коли вона зав'язана з метою, що суперечить закону або обминаючи закон, а також коли умова скерована до очевидної шкоди для д-ви. Класовий підхід у регулюванні майнових відносин декларувався не тільки в зазначеній ст. 5 постанови від 16 груд. 1922, а й у деяких нормах ЦК УСРР 1922. Так, Кодекс забезпечував робітникам і службовцям право автоматичного поновлення договору житлового найму і встановлював для них тверді ставки квартирної плати. Коли йшлося про відшкодування збитків, Закон зобов'язував суд. органи враховувати майновий стан потерпілого й відповідача. Згідно зі ст. 123 ЦК УСРР 1922 майновий стан боржника мав бути врахований при визначенні порядку стягнення за невиконання договору.

Демократ. характер мала ст. 4 Кодексу, яка характеризувала цив. правоздатність (тобто здатність мати цив. права й обов'язки), що надавалася всім

гр-нам, не обмеженим судом у правах. Стать, раса, національність, віросповідання, походження не впливали на обсяг цив. правоздатності. Кожному гр-нину УСРР надавалися права вільного пересування, обрання не заборонених законом занять і професій, придбання та відчуження в межах закону майна, укладання угод і створення пром. і торг. підприємств із дотриманням правил, що стосувалися відання цих підприємств.

Належна увага у Кодексі приділялася праву власності. Розрізнялася власність: а) держ. (націоналізована та муніципалізована); б) кооперативна; в) прив. (ст. 52). Перевага надавалася держ. власності. Так, земля, надра, ліси, води, залізниці заг. користування проголошувалися виключно власністю д-ви. Об'єкти держ. власності, перелік яких наводився у ст. 22 ЦК УСРР 1922, повністю виключалися з цив. обороту. Держ. підприємства й установи мали право стягнути незаконно відчужене майно, що їм належало, не лише від несумлінного, а й від сумлінного набувача. Колективістська ідея декларувалася в багатьох статтях Кодексу. Він надавав законно існуючим кооперативним орг-ціям право мати у своїй власності підприємства незалежно від кількості зайнятих на них робітників.

Поряд із держ. і кооперативною власністю допускалася прив. власність. У ст. 54 ЦК УСРР 1922 зазначалося, що предметом прив. власності можуть бути: ненаціоналізовані будівлі, підприємства торгівлі, промисловості, що мають найманих працівників не більше передбаченої особливими законами

кількості, знаряддя та засоби в-ва, гроші, цінні папери та ін. цінності, у т. ч. золота і срібна монета та іноз. валюта; предмети хатнього і власного вжитку, товари, які продавати законом не заборонено, та всіляке не вилучене з прив. обороту майно. Прив. власність допускалася Кодексом лише в точно визначених межах за неодмінної умови дотримання прив. власником законів УСРР.

Дозволивши різні форми власності, ЦК УСРР 1922 забезпечував певну свободу договору. Це було закріплено у статтях 26–43, а також у розділі «Зобов'язальне право». Найважливішим завданням ЦК УСРР 1922 у галузі зобов'язального права було закріплення позиції д-ви і держ. підприємств в обороті, надання їм істотних переваг і гарантій при укладанні угод. Кодекс заборонив піднаймання орендованого держ. майна. На користь д-ви віддавалися безплатно всі поліпшення, зроблені орендарем. Закон забезпечував підвищену охорону інтересів замовника в договорі підяду, якщо замовником була д-ва. У розділі «Зобов'язальне право» регламентувалися підстави виникнення і припинення зобов'язань, визначалися різні види договорів, заг. і конкретні до кожного з них вимоги. Статті 403–415 ЦК УСРР 1922 торкалися зобов'язань, що виникали внаслідок заподіяння ін. шкоди.

В останньому, четвертому, розділі ЦК УСРР 1922 містилися норми спадкового права. Допускалося спадкування за законом і за заповітом. У ст. 417 Кодексу зазначалося, що якщо заг. вартість спадкового майна перевищує десять тисяч карбованців, то між д-вою в осо-

бі Народного комісаріату фінансів та його органів і прив. особами, які закликаються до спадкоємства за законом або за заповітом, проводиться поділ або ліквідація спадкового майна в частині, що перевищує вартість спадкоємства, на користь заінтересованих органів д-ви. Обмежуючи розмір заг. вартості спадкового майна десятками тисячами карбованців, законодавець мав на меті перешкодити накопиченню значних грошових коштів у прив. осіб і тим самим запобігти відродженню у країні буржуазії. ЦК УСРР 1922 вказував і ще на деякі обмеження спадкового права. Спадкоємцями могли бути тільки діти, онуки, правнуки і один із подружжя, а також непрацездатні та незаможні особи, що перебували на повному утриманні спадкодавця не менше одного року до його смерті (ст. 418). Крім того, відповідно до примітки до ст. 422 Кодексу заповідач міг позбавити права на спадкування будь-кого із спадкоємців за законом. У цьому випадку спадкове майно в частині чи в цілому переходило до д-ви.

Лит.: Гражданский кодекс советских республик. Текст и практический комментарий под ред. проф. Ал. Малицкого. Х., 1927; Гражданский кодекс УССР. Практический комментарий. Х., 1928; Канторович Я. А. Основные идеи гражданского права. Х., 1928; Нелін Олександр. Спадкове право УСРР за Цивільним кодексом 1922 р. // Підприємництво, господарство і право, 2008, № 4; Половинкіна Р. Ю. Перша кодифікація спадкового права за Цивільним кодексом УСРР 1922 року: історико-правовий аспект // Актуальні проблеми держави і права, 2012, вип. 65.

В. Д. Гончаренко.

ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ КОДЕКС УРСР 1963 (ЦПК УРСР 1963) – третій укр. рад. кодекс, що регулював цив. процес. відносини в УРСР. Затв. ВР УРСР 18 лип. 1963 і введений у дію 1 січ. 1964.

ЦПК УРСР 1963 складався із 6 розділів, які містили 50 глав та 428 статей. Розділ перший «Заг. положення» складався із 8 гл. Другий розділ «Особи, які беруть участь у справі; їх права і обов'язки» містив 6 глав. Розділ третій «Провадження справ у суді першої інстанції» був складний за своєю структурою і включав три підрозділи: А «Позовне провадження» (14 глав); Б «Провадження по справах, що виникають з адм.-прав. відносин» (4 глави); В «Окр. провадження» (7 глав). Розділ четвертий «Провадження справ у касац. і наглядовій інстанціях» містив 4 глави. Розділ п'ятий «Виконання суд. рішень» включав 7 глав. Нарешті, розділ шостий «Цив. процес. права іноз. гр-н і осіб без громадянства, позови до іноз. д-в, суд. доручення і рішення іноз. судів. Міжнар. договори і угоди» не мав глав і містив 6 статей. ЦПК УРСР 1963 включав три дод.: перелік видів майна гр-н, на яке не може бути звернене стягнення по викон. док-тах, положення про третейський суд, порядок відновлення втраченого суд. або викон. провадження.

ЦПК УРСР 1963 ґрунтувався на ряді принципів: здійснення правосуддя тільки суд. органами, виборність суддів та народних засідателів, колегіальність при розгляді цив. справ та участь у суді народних засідателів, незалежність суддів та народних засідателів і підкорення їх тільки закону, здійснення правосуддя на засадах рівності гр-н перед законом

і судом, відкритий розгляд справ у суд. засіданні, нац. мова судочинства, участь громадськості у судочинстві, доступність суд. захисту прав та інтересів, диспозитивність, рівність сторін у процесі при змагальній формі судочинства, активність суду, об'єктивна істина, правдивість і добросовісність учасників процесу, усність, безперервність, безпосередність, швидкість процесу.

ЦПК УРСР 1963, хоч і створювався в ін. умовах, ніж попередні кодекси 1920-х, але його провідною ідеєю і завданням продовжував залишатися захист перш за все держ. і сусп. інтересів; забезпечення захисту прав та інтересів гр-н відходило на другий план. Саме тому в ст. 2 ЦПК УРСР 1963 підкреслювалось, що першочерговим завданням є охорона сусп. та держ. устрою, соц. системи госп-ва і соц. власності, зміцнення законності.

Характерними рисами ЦПК УРСР 1963 були такі: формування суд. інстанцій відповідно до трирівневої системи судів, що повторює адм.-тер. устрій; створення єдиного процесу в першій інстанції; введення ін-ту народних засідателів; активна участь прокурора в цив. процесі; відсунення на другий план діяльності адвоката; надмірна активність суду і недостатність права сторін на розпорядження; впровадження принципу розгляду цив. справ в інтересах з'ясування правди (об'єктивної істини); створення одноступеневої системи оскарження; запровадження інституту протесту щодо законності суд. рішень.

У зв'язку із сусп.-політ. та соц.-екон. змінами до ЦПК УРСР 1963 вносились відповідні доповнення та корективи.

Особливо цей процес став стрімким після розпаду СРСР і утворення незалежної Укр. д-ви. Зміни, що вносились до ЦПК УРСР 1963, були обумовлені вимогами Концепції суд.-прав. реформи, прийнятої ВР України у 1992, Конституції України 1996, ін. нормат.-прав. актів. Усього, за підрахунками вчених, у період з 1991 і до введення в дію нового ЦПК України 2004 було внесено бл. 40 змін. Вони були спрямовані на поступову відмову від рад. моделі цив. судочинства. Зокрема, у перші роки незалежності України було скоректовано функц. засади цив. процесу, розширено юрисдикцію судів щодо справ, які виникають з адм.-прав. відносин, посилено принцип змагальності та диспозитивності, істотно звужена участь прокурора у цив. процесі. Значні зміни були внесені після прийняття Конституції України 1996: вони торкнулись ін-тів апеляції, касації, складу суду, умов набрання чинності рішень суду, перегляду рішень.

Проте постійне внесення змін і доповнень не могло достатньою мірою сприяти відмові від закладених у Кодекс ідей рад. цив. судочинства, які вступали на поч. ХХІ ст. у серйозну суперечність із новими сусп. відносинами в Україні. Саме це, а також прийняття Цив., Зем., Сімейного, Госп. кодексів, розробка проекту Кодексу адм. судочинства зумовило прийняття 18 берез. 2004 нового ЦПК України.

Лит.: Гражданский процессуальный кодекс Украинской ССР: принят 18 июля 1963 года. К., 1964; Пучинский В. К. Основные вопросы гражданского судопроизводства Союза ССР и союзных республик. В кн.: Новое в гражданском и гражданско-про-